

KÜTAHYA

Ege bölgesinin
İçbatı Anadolu bölümünde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Geniş bir ova (Kütahya ovası) kenarında yer alan Yellicedağı (Acedağı) eteklerinde kurulmuştur. Şehrin eski çekirdeği Hisar tepesiyle (1000 m.) Hıdırlık tepesi önünde olup bu iki tepe arasından akarak şehri güneyden kuzeye bölen bir dere ova ortasından geçip Porsuk'a dökülen Felend çayına kavuşur. Kütahya, hisar kalıntılarının bulunduğu tepenin eteklerinden kuzeyindeki ovaya doğru yayılır. Kütahya adı şehrin eski ismi olan Kotiaion'dan (Kotiaion, Cotyeium, Cotyeum, Cotyaium) gelir.

Tarih. Yerleşim tarihi antik dönemlere kadar inen şehir Küçük Frigya denilen bölgede bulunmaktadır. Strabon burayı Frigya'nın önemli şehirleri arasında sayar. Milâttan önce VI. yüzyılın sonlarına doğru Lidyalılar'ın, Persler'in ve ardından milâttan önce IV. yüzyılda İskender'in eline geçen şehir onun ölümünden sonra Bitinya ve Bergama krallıklarının idaresi altına girdi. Milâttan önce I. milâttan sonra IV. yüzyıllarda Roma hâkimiyetinde kaldı. Bizanslılar zamanında da önemini korudu ve bir piskoposluk merkezi haline geldi. Günümüze ulaşan kale sur ve burçlarının Bizans dönemin-

de inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum şehrin önemli bir stratejik konumda olduğunu gösterir.

IV. Romanos Diogenes, Malazgirt savaşının ardından tahtını geri almak için yaptığı mücadelelerde yenilince Kütahya Kalesi'ne getirilip hapsedildi. Malazgirt'ten sonra Anadolu'nun büyük bir kısmı ile beraber burası da Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1080 yılına doğru alındı. Dorylaion (Eskişehir) muharebesine kadar da (1097) Selçuklu idaresi altında kaldı. XII. yüzyılın ortalarında Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin sınır hatında yer aldı ve bu yöredeki Türkmenlerin başlıca hedefini oluşturdu. Miryokefalon zaferinin (1176) ardından bu tarruzlar daha da şiddetlendi ve nihayet İmparator I. Manuel'in ölümünden sonra Selçuklular'ın idaresi altına girdi (1180). 1182'de II. Kılıcarşlan ülkeyi oğulları arasında paylaştınca Uluborlu ve Kütahya yöresi Gıyâseddin Keyhusrev'e düştü. Bunu izleyen karışıklıklar sırasında yeniden Bizanslılar'ın eline geçtiyse de I. Alâeddin Keykubad zamanında İznik İmparatorluğu'ndan geri alındı (1233). 631 (1234) tarihli Yoncalı Hamam'ın kitâbesi Türk hâkimiyetinin başlangıcına işaret etmektedir.

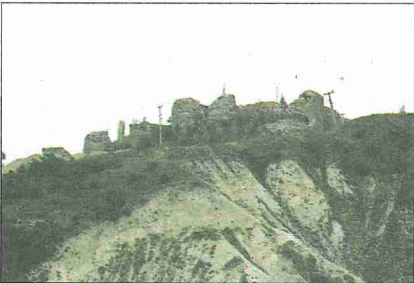
XIII. yüzyıl ortalarında IV. Rükneddin Kılıcarşlan döneminde Kütahya ve yöresi, Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin uç beyliğine tayin edilen oğullarına iktâ olarak verildi. Aynı yüzyılın ikinci yarısında şehir ve çevresi Germiyanogulları'nın etkisi altında kaldı. 1277'de meydana gelen Cimri olayı sırasındaki hizmetlerinden dolayı bölgenin kendilerine verildiği Germiyanlılar zamanla şehri merkez yaparak beyliklerinin temelini attılar. Kütahya 1285 yılından itibaren Germiyanlılar, Moğollar ve Selçuklu Sultanı II. Mesud'a karşı mücadele konusu oldu. 1286-1291 yılları arasında mücadelelerde bazan Germiyanlılar, bazan Sultan Mesud'un kuvvetleri galip geldi. 699 (1300) tarihli bir kitâbe bu yıllarda Germiyanlılar'ın Selçuklu hâkimiyetini tanıdıklarını gösterir. Kütahya merkez olmak üzere Germiyan Beyliği'nin 1300'de kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren kaynaklarda hânedan adı şehir için de kullanılmıştır. XIV. yüzyılın ortalarına doğru şehir üzerinde komşu Osmanlı Beyliği etkili olmaya başladı. Bir taraftan Karamanogulları'nın, diğer taraftan Osmanlılar'ın baskıları üzerine Süleyman Şah, beyliğinin muhafazası için Osmanlılar'la akra-

balık kurmak isteyip kızı Devlet Hatun'u I. Murad'ın oğlu Bayezid'e nikâhladı. Süleyman Şah'ın kızının düğünü dolayısıyla Kütahya, Simav, Eğrigöz ve Tavşanlı çeyiz olarak Osmanlılar'a verildi. 783 (1381) yılında yapılan düğünden sonra Şehzade Bayezid Kütahya'ya idareci olarak gönderildi. Süleyman Şah da Kula'ya çekildi ve orada vefat etti. Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşidnâme*'sinin yarısını tamamladığında (789/1387) Süleyman Şah'ın öldüğünü yazar. Süleyman Şah devrine ait Kütahya'da pek çok tarihî eser vardır.

789'da (1387) babasının yerine geçen II. Yâkub Bey, Kosova savaşının ardından kız kardeşinin çeyizi olarak verilen Kütahya ve civarına hâkim olduysa da Yıldırım Bayezid 792'de (1390) Kütahya ve diğer bütün Germiyan topraklarını Osmanlı idaresi altına aldı. 801'de (1399) hapisten kaçıp Timur'un yanına giden Yâkub Bey 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden Kütahya'ya yerleşti. Timur, İzmir seferi sırasında Kütahya'ya gelip bir süre kaldı. Fetret devrinde Yâkub Bey'in Çelebi Mehmed'e taraftar olması üzerine Germiyan topraklarına giren Karamanogulları Kütahya'yı kuşatıp ele geçirdi. Yâkub Bey, 817'de (1414) Çelebi Mehmed sayesinde tekrar Kütahya'ya ve Germiyan memleketlerine Osmanlı himayesi altına sahip oldu. Yâkub Bey, erkek çocuğu olmadığı için 831'de (1428) Edirne'ye giderek II. Murad ile görüşüp memleketini ölümünden sonra ona bıraktığını bildirdi. 832'de (1429) vefat edince de Kütahya bir Osmanlı sancağı haline getirilip buraya Timurtaş Paşazâde Umur Bey'in oğlu Osman Çelebi tayin edildi. 836-841 (1433-1438) yılları arasında II. Murad'ın büyük şehzadesi Alâeddin Bey sancak beyi olarak Kütahya'da bulundu. 855'te (1451) Anadolu beylerbeyliğinin merkezi olan Kütahya İshak Paşa'ya verildi.

Osmanlı hâkimiyeti altında Kütahya ilk ciddi tehlikeyi 917 (1511) yılında Şahkulu isyanı sırasında yaşadı. Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'yı şehir önlerinde yenilgiye uğratan Şahkulu, Kütahya Kalesi'ni kuşattıysa da direnişle karşılaştı, kale dışındaki evleri yakıp yıkarak Bursa'ya doğru çekildi (TSMA, nr. E 5881). Kütahya, XVI. yüzyılda Anadolu taraflarına yapılan seferlerde hem bir toplantı yeri hem de önemli bir yol kavşağı idi. Şehzade Bayezid ve Selim'in sancak beylikleri sırasında Kütahya siyasi ehemmiyet kazandı. Mekke emiri tarafından elçilikle İstanbul'a gönderilen Kutbüddin el-Mekkî,

Kütahya Kalesi ve kalenin burçlarından biri

İstanbul'a giderken 1558'de Kütahya yakınlıklarında Şehzade Bayezid'le görüştü. Şehzade Selim de burada iken kendisini ziyaret için 972'de (1565) İstanbul'a gelen Fransız elçisini Kütahya'da kabul etti. O devrin siyasî olaylarında rolü görülen Josef Nasi, Kütahya'ya gelerek bu şehzadeye hediyeler sunmuştu. Kütahya, şehzade sancağı olarak İstanbul'a yakınlığı bakımından tahta daha kolay geçebilmek için önemli siyasî merkez şeklinde görülmekteydi.

966-967 (1559-1560) yıllarında medreseli hareketinden (suhte isyanları) etkilenen Kütahya XVII. yüzyıl başlarında Celâli saldırılarına hedef oldu. Celâli eşkıya reislerinden Deli Hasan, Kütahya Kalesi'ne sığınan Hâfız Ahmed Paşa'yı ele geçirmek için şehri üç gün muhasara altında tuttu ve yakıp yıktı (1010/1601-1602). Bunun ardından 1070'te (1660), Köprülü Mehmed Paşa'nın muhalifi olan paşalar içinde yer alıp Abaza Hasan isyanına katılan eski Kütahya beylerbeyi Can Mirza Paşa 4000 adamıyla gelip şehri kuşattıysa da başarı kazanamadı ve geri çekildi.

Kütahya, Anadolu beylerbeyiliğinin / eyaletinin merkezi olduğundan birçok tanınmış devlet adamı burada vali olarak bulundu. Bunların içinde Köprülüzâde Nûman Paşa (1703), Merzifonlu Kara Mustafa Paşazâde Ali Paşa (1716), beş defa Anadolu beylerbeyi olan ve Kütahya'da vefat eden Hekimoğlu Ali Paşa (1725-1757), Said Mehmed Paşa (1756), Muhsinzâde Mehmed Paşa (1760), Moldovancı Ali Paşa (1766), Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1773) ve sadrazamlıkta bulunan Yeğen Mehmed Paşa (1774) sayılabilir.

III. Selim devrinde (1789-1807) Fransızlar ile yapılan savaşlarda Mısır ve Suriye'de esir alınan Fransız askerlerinin ikamet ettirildiği Kütahya, Osmanlı-Mısır savaşlarında önemli olaylara sahne oldu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhim Paşa, Konya'da Osmanlı kuvvetlerini yenerek Kütahya'ya kadar ilerleyip şehre hâkim olduysa da kısa bir süre sonra Kütahya Anlaşması ile (1833) buradan çekildi. 1848 ihtilâllerinin ardından Osmanlı Devleti'ne sığınan başta Lajos Kossuth olmak üzere Macar millî hareketinin önde gelenlerinin yerleştirildiği (1848-1851) Kütahya bu olaylar dolayısıyla milletlerarası siyasette önem kazandı.

XX. yüzyıl başlarında da şehir önemli olaylara sahne oldu. Mondros Mütareke-

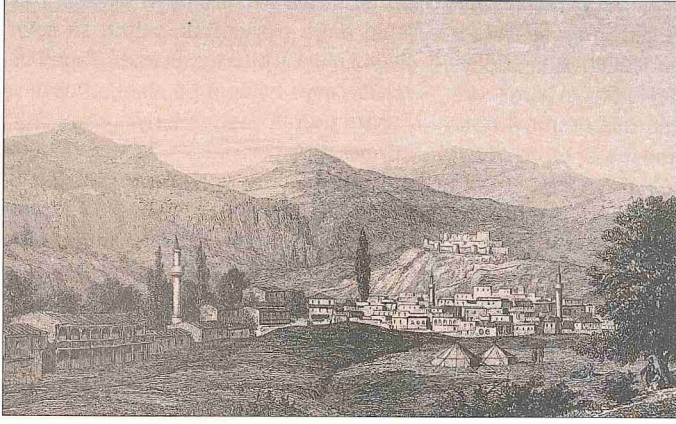
si'nden sonra İngilizler demiryollarını korumak bahanesiyle Eskişehir ve Kütahya'yı denetim altına aldılar. Aynı günlerde Binbaşı İsmâil Hakkı Bey'in kumandasındaki 350 kişilik bir müfrezenin Kütahya'ya gelmesi üzerine İngiliz birlikleri Eskişehir'e çekildi. Eylül 1919'da burada Kuvâ-yi Milliye teşkilâtı kuruldu. 1920'de Yunan kuvvetlerinin Alaşehir ve Gordes'i alarak Demirci'ye ulaşması üzerine Kütahya Müdâfaa-i Hukuk Merkezi, Kütahya Havalisi Kuvâ-yi Te'dbiyye ve Teşkilât-ı Mahsûsa Kumandanlığı adını aldı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa 6 Ağustos 1920'de Kütahya'ya gelip halkın millî davaya gösterdiği maddî ve mânevî fedakârlığı takdir ederek meclis adına şükranlarını bildirdi.

Yunan ordusu 21 Temmuz 1921'de girdiği Kütahya'yı bir yıldan fazla işgal etti. Yunan Kralı Konstantinos Kütahya'ya gelerek burada toplanan savaş konseyine başkanlık etti (28 Temmuz 1921). 26 Ağustos 1922 sabahı Afyon'dan başlayan Büyük Taarruz, Yunan ordusunun direnişini kısa sürede kırdı ve 30 Ağustos günü bir süvari tümeni geri çekilen Yunan kuvvetlerinin yakıp yıktığı Kütahya'yı kurtardı.

Fizikî Yapı ve Nüfus. Roma ve Bizans dönemlerinde kaleden ibaret bir yerleşim yeri durumunda olan Kütahya, Germiyanogulları ve Osmanlı hâkimiyetinde sur dışına taşmış ve gelişme göstermiştir. Bizanslılar zamanında şehir, her tarafına hâkim yüksek ve sarp tepesine bir şato yaptırılarak burçlarla tahkim edilip iki kat surla çevrilmişti. Buraya Yukarı Kale (Eski Hisar) denilmekteydi. Germiyanogulları dönemi Kütahya'sı hakkında bilgi veren Kalkaşendî burayı orta büyüklükte, etrafı surlarla çevrili, içinde mescid, hamam ve çarşıların bulunduğu, ortada yüksek bir tepe üzerinde müstahkem kalesinin yer aldığı bir şehir olarak tarif eder ve Germiyan adıyla anar. İbn Fazlullah el-Ömerî ise Kütay diye kaydettiği şehrin etrafının surla çevrili olduğunu, büyük bir kaleye sahip bulunduğunu yazar. Bu bilgiler, Kütahya'nın Bizans dönemindeki fizikî yapısının oldukça değişmiş olduğunu gösterir. Osmanlılar devrinde, Fâtih Sultan Mehmed zamanında (1451-1481) mevcut kalenin kuzey tarafının alt yanına yeni surlar inşa edilmiş ve burası Aşağı Kale (Yeni Kale) olarak anılmaya başlanmıştır. Bu yeni kalenin aşağısında da şehir uzanmakta-

dır. Kütahya'da Türk devri yerleşimi kalenin doğu eteklerinde şehrin ilk çekirdeğini oluşturmuştur. Burada Kapan deresinin ikiye bölündüğü alanda Balıklı ve Paşam Sultan mahalleleriyle biraz daha kuzeye doğru Pırler ve Servi mahallesi en eski kale dışı yerleşmelerdir. Günümüzdeki belediye meydanının bulunduğu alana doğru yayılan yerleşmenin bir diğer kolunun da vadi içinden Sultanbağı mahallesine uzandığı, böylece Saray-Sultanbağı mahalleleri arasında Kapan deresinin etrafında geliştiği anlaşılmaktadır. Kale içindeki Mâruf mahallesi de önemli bir yerleşme yeri idi. Yukarı Kale'nin içinde batı tarafında iç kale bulunmaktaydı.

Şehrin Osmanlı idaresi altındaki durumu hakkında en ayrıntılı bilgiler XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtlarından tesbit edilebilmektedir. 926 (1520) yıllarında düzenlendiği anlaşılan defterde şehirde yirmi sekiz mahallenin bulunduğu belirtilmiştir (BA, TD, nr. 49). Bu sayı 937'deki (1530-31) tesbitlere göre otuz üçe yükselmışti (BA, TD, nr. 438). 979 (1571) tarihli defterde ise kırk mahalle kaydedilmişti (TK, TD, nr. 47). Başlıca mahalleleri Çerçi, Kemâleddin Paşa, Balıklı, Dükkâncıklar, Pırpırcılar, Pırler, Hacı İbrâhim, İshak Fakih, Mâruf, Ahî İzzeddin, Ahî Mustafa, Veled-i Güne, Çukur, Ahî Erbasan, Servi, Sultanbağı, Kadı Şeyh, Meydan, Cemâleddin, Börekçiler, Polad Bey, Şehreküstü, Dibek, Hisar Beyi, Hacı Ahmed, Efendi Bola, Hacı İlyas, Hacı Süleyman, Yeni Hisar, Bezirciler, Bölücek, Cedîd, Ahî Evran, Orta, Hüseyin Paşa, Hisar ve Orta Hisar'dan oluşmakta; ayrıca Ermeni, Rum ve yahudi mahalleleri bulunmaktaydı. 1082'de (1671) Kütahya'yı ziyaret eden Evliya Çelebi şehrin otuz dört mahalleden ibaret olduğunu belirtir. 1086 (1675) tarihli bir avârız defterinde otuz beş mahalle kaydedilmiştir (BA, KK, nr. 3693, s. 2). 1845-1846 yıllarına ait temettuât sayımlarına göre şehirde otuz bir mahalle bulunuyordu. Bunlardan yirmi altısında müslümanlar, üçünde müslüman, Ermeni, Rum karışık (Çerçi, Balıklı, Bölücek mahalleleri), birinde sadece Ermeniler (Şehreküstü), birinde de Rumlar (Ahî Evran) oturuyordu. Başlıca kalabalık mahalleleri çoğunun adına XVI. yüzyıl kayıtlarında da rastlanan Pırler (169 erkek nüfus), Saray (577 erkek), Polad Bey (143), Cedîd (215), Kal'a-i Sagir (120), Hacı İbrâhim (146), Lala Hüseyin (474), Servi (286), Börekçiler (426), Cemâleddin (209), Meydan

XIX. yüzyılın ortalarında Kütahya'yı gösteren bir gravür (Charles Texier, *Descriptions de L'Asie mineure*, Paris 1849, lv. 46)

(501), Sultanbağı (182), Hacı Ahmed (154), İshak Fakih (73) ve Bezirciler (170) teşkil ediyordu (BA, *Maliye Nezareti Vâridat Muhasebesi*, nr. 8735-8776).

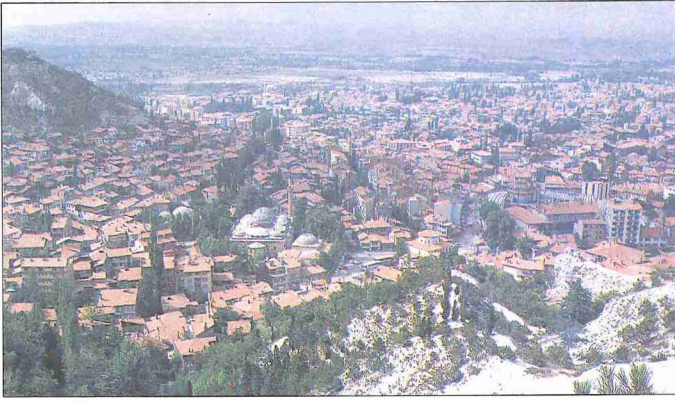
1520'de Kütahya şehrinde 1060 hâne ve 138 mücerreden (bekâr) ibaret nüfus mevcuttu (yaklaşık 5400 kişi). 1530'da 967 hâne, 137 mücerred olmak üzere nüfus miktarı bir öncekine göre hemen hemen aynı kalmıştı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında nüfus artmış ve 1571 tesbitlerine göre yaklaşık 7500'e ulaşmıştı (1487 hâne, 290 bekâr erkek). 1520'de 1060 hânenin 758'ini müslümanlar, 202 hânenin 145'ini Ermeni, 26'sını Rum ve 15'ini yahudiler oluşturuyordu. Gayri müslim sayısı 1530'da 159 hâne idi. 1571'de bu sayı 144 hâneye inmişti. Bu son rakam içinde Ermeni sayısı azalırken Rum ev sayısı bir artış göstermişti (68 hâne Ermeni, 40 hâne Rum). Her üç tahrirdeki rakamlara kaledeki efrad ile idareci sınıf dahil değildir. 1082'de (1671) Evliya Çelebi Kütahya'da 7000 hâne olduğunu yazar (yaklaşık 35.000 kişi); ancak bu rakamın abartılı olduğu açıktır. Şehrin bu nüfusa XVIII. yüzyılda da ulaşmadığı söylenebilir. Evliya Çelebi gibi 1767'de Carsten Niebuhr'un hâne sayısı olarak verdiği 11.000 rakamının da (55.000 kişi) doğru olmadığı tahmin edilmektedir. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısında Kütahya'nın nüfusu 15.000 dolayındadır. Yüzyılın sonunda bu sayı Cuinet tarafından 15.000 müslüman, 4000 Rum, 3000 Ermeni olmak üzere 22.000 olarak gösterilmektedir. 1845-1846'da temettuât defterlerine göre şehrin nüfusu 18.480 olup bunun 2732'sini gayri müslimler oluşturuyordu.

Kütahya önemli bir yol kavşağı üzerinde bulunduğundan ticarî bakımdan oldukça hareketli bir merkez durumundaydı. Germiyanogulları döneminde Kü-

tahya şapı, at ve pirinç başlıca ihraç ürünleriydi. Yakın çevresindeki gümüş üretimi şehrin zenginlik kaynaklarından biriydi. Bursa-Kütahya arasında yoğun bir ticarî hareketlilik vardı. İç bölgeden ve Ege sahillerinden gelen mallar buradan geçerek Bursa'ya gidiyordu. Osmanlı devrinde de şehir ticarî faaliyet merkezi olma özelliğini sürdürdü. Burada büyük ve küçük bedesten olarak adlandırılan iki bedesten bulunmaktaydı. Büyük bedesten Gedik Ahmed Paşa vakıflarından, küçük bedesten Timurtaş Paşa vakıflarındandı. Günümüzde büyük bedesten sebze hali, küçük bedesten de bit pazarı olarak kullanılmaktadır. Evliya Çelebi büyük bedestende 860 dükkân bulunduğunu belirtir. Yine tahrir defterlerinde Kütahya'da üç kervansaray olduğu kayıtlıdır. Evliya Çelebi şehirde on yedi hanın varlığını yazar, ayrıca Kapan Hanı hakkında geniş bilgi verir. Karagöz Ahmed Paşa'nın 918 (1512) tarihli vakfiyesinde (VGMA, *Mücedded Anadolu Defteri*, nr. 587, s. 109-111) Kütahya'da yetmiş odalı Kapan Hanı (menzilhâne) zikredilir. Evliya Çelebi bu hanın çevresinde 200 ocak olduğunu kaydeder. Hanın kapısı üzerinde sadece 912 (1506) tarihli kitâbesi kalmıştır. 936 (1530) tarihli tahrir defterinde kervansaray, Kapan Hanı ve otuz dükkânın kira geliri 8000 akçe olarak kayıtlıdır (BA, *TD*, nr. 438, s. 104).

Şehirde tahrir kayıtlarına göre susam yağı, bezir, sabun, mum ve boza imalatıyla ilgili işletmeler mevcuttur. Kütahya'da ekonomik faaliyetler arasında çinicilik özel bir yer tutar. Tarihî bulgular buranın Frigler döneminden beri bir seramik merkezi olduğuna işaret eder. Roma, Bizans ve Selçuklular devrinde de çinicilik sürdürülmüştür. "Milet işi" denilen ilk Osmanlı seramiklerinin XIII. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyılda yapıldığı tesbit

edilmiştir. Burada imal edilen seramikler kırmızı hamurlu olarak hazırlanmaktadır. Motifler ve renkler İznik çinileriyle benzerlik gösterir. Mavi-beyaz seramiğe geçişin XVI. yüzyılda olduğu tahmin edilir. XV. yüzyıla ait II. Yâkub Bey Türbesi'nin orijinal çinileri, renkli sır tekniği ve süsleme bakımından Bursa Yeşilcamii Külliyesi'nin çinilerine benzer. XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl başlarına ait olup çini sanatında sır altı tekniğinde bir aşamanın başlangıcını oluşturan mavi-beyaz çinilerin Kütahya'da yapıldığını gösteren buluntular mevcuttur. Rüstem Paşa'nın Kütahya'daki medresesinin yanına bir çini imalâthanesi yaptırdığı bilinmektedir. XVII. yüzyılda Kütahya çiniciliğinin tam bir faaliyet içinde bulunduğu ve İznik çiniciliği için gerekli malzemenin temin edildiği bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. 1017 (1608) tarihli bir belgede çini imalinde kullanılan bir maddenin adı geçer (BA, *MD*, nr. 76, hk. 302). Evliya Çelebi çini mahallesinden bahsetmekte ve otuz dört ayrı çini atölyesi olduğunu bildirmektedir. 1058'de (1648) gittiği İznik'te ise sadece dokuz çini imalâthanesinin bulunduğunu yazar. XVIII. yüzyılda İznik çini atölyelerinin son bulması Kütahya çini imalâtına yeni bir hız vermiştir. İznik, saray ve çevresi için yeterli yardımlarla çini ve seramik üretimini gerçekleştirmekte iken Kütahyalı çinici ve seramikçiler, Anadolu'daki merkezlerin ve halkın çini ve seramik ihtiyaçlarını kendi kapasiteleri oranında karşılamışlardır. Bu da Kütahya çiniciliğinin bugüne kadar var olmasını sağlamıştır. XVII. yüzyılda İznik ve Kütahya çinilerinin bir arada kullanıldığı son âbide İstanbul'daki Sultan Ahmed Camii'dir. XVIII. yüzyıl Kütahya çinilerinin tanınmasını sağlayan en belirgin eser, Germiyanoglu'nun subaşı Hisar Bey'in oğlu Mustafa Bey tarafından 892'de (1487) yaptırılan Hisar Bey Camii'dir. Bu camide hem XV. yüzyıl çinileri, hem de 1749 yılında caminin esaslı bir şekilde tamiri sırasında kullanılan çiniler vardır. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Kütahya çiniciliği neo-klasik üslûbun etkisiyle yeni bir canlılık kazanmıştır. XVIII. yüzyıla ait Kütahya çinileriyle süslenen kiliseler de oldukça yaygındır. 1907'de Kütahya valisi olan ve çini süslemeli hükümet konağını (bugünkü adliye binası) yaptıran Giritli Fuad Paşa merkeze gönderdiği bir raporda üç asır evvel 300'den fazla çini imalâthanesi bulundu-

Kütahya'dan
bir görünüş

ğunu, 1795'te imalâthanelerin 100'e indiğini belirtmektedir.

Kütahya tarihî eserler yönünden zengin bir şehirdir. Selçuklu, Germiyanlı ve Osmanlı dönemlerine ait birçok cami, mescid, hamam vb. yer alır. Şehirde Balıklı mahallesindeki cami üzerinde, Selçuklu emîrlerinden İmâdüddin Dînârî'ye ait 634 (1237) tarihli kitâbe ile Germiyanlı Özbek Subaşı tarafından yapılan tamiratı gösteren 783 (1381) tarihli kitâbe bulunur. Aynı kişinin Hıdırlık tepesindeki mescidinin kitâbesi 641 (1243-44) tarihli'dir. Germiyanlı döneminde ait eserlerin başında 714'te (1314) Mübârizüddin Umur Bey'in inşa ettirdiği Umur Bey Medresesi (Vâcidiye Medresesi) gelir. Yukarı Kale Camii, Süleyman Bey tarafından 779 (1377) yılında yaptırılmıştır. Bunun yanında Kurşunlu Cami (Anadolu Beylerbeyi Kasım Paşa Camii tamir ettirdiğinden Kasım Paşa Camii diye de anılır), Çatal Mescid (783/1381), II. Yâkub Bey'in çeşme ve medresesi (814/1411) sayılabilir. Yâkub Bey'in taş üzerine kazınmış vakfiyesi de bu medresede yer alır. Osmanlı eserleri arasında Yıldırım Bayezid'in inşasını başlattığı, 813'te (1410) Mûsâ Çelebi'nin tamamlattığı ulucami, İshak Fakih Camii (XV. yüzyıl başları), Bey Camii (Saray Camii, 893/1488), Kapan Hanı (912/1506), Karagöz Ahmed Paşa Camii (915/1509), Rüstem Paşa Hamamı (956/1549) ve Medresesi (957/1550), Hatuniye Camii (1061/1651), Lala Hüseyin Paşa Camii (1566-1568), Ali Paşa Camii (1211/1796-97), Vahîd Paşa Kütüphanesi (1226/1811), Kâmil Ağa Muvakkithânesi (1247/1832), İbrâhim Bey Camii ve Kütüphanesi (1272/1856) önde gelir.

Kütahya Osmanlı idaresine girdikten sonra önce sancak, ardından eyalet merkezi olmuştur. Anadolu eyaletinin merkez sancağını oluşturan Kütahya 1513'te Şihlu (Işıklı), Homa, Uşak, Lâdikiye

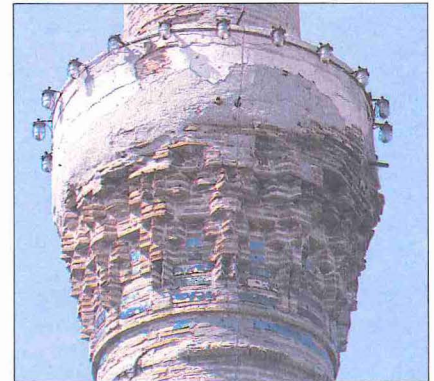
(Denizli), Güre ve Selendi, Kula, Eğrigöz, Simav, Honaz kazalarından meydana geliyordu (TSMA, nr. D 929). 1520'de daha önce nahiye olan Gediz kaza olarak kaydedilmişti. 1530'da Eğrigöz ve Simav ile Güre ve Selendi birleşik kaza durumundaydı. 1571'de Kütahya sancağının Eğrigöz (Emet), Simav, Gediz, Güre ve Selendi, Kula, Lâdikiye, Honaz, Homa, Geyikler (Dinar), Şihlu, Uşak, Gököyük (Aydos) olmak üzere on iki kazası bulunmaktaydı. XVI. yüzyılda Kütahya kazasına bağlı Altıntaş, Aslanapa, Tavşanlı, Sazanos, Yalak, Çukurca, Kavak, Kalınvıran, Yoncalı, Geriz nahiyeleri kayıtlıdır.

Sancağın XVI. yüzyıldaki tahmini nüfusu 220-350.000 arasındaydı. Bu dönemde Kütahya kazasında Kütahya şehri dışında hiçbir gayri müslim yerleşmesi yoktu. XVII. yüzyılda Münecimbaşı, Germiyan ili diye yazdığı Kütahya sancağının kazalarını Uşak, Gediz, Selendi, Kula, Güre, Tavşanlı, Simav, Eğrigöz, Ezine (Sarayköy), Banaz, Baklan, Donuzlu, Honas, Dazkırı, Geyikler, Homa, Gököyük, Çarşamba (Buldan), Dinar-Eşme ve Şihlu olarak bildirmektedir. Evliya Çelebi burayı yirmi dört kadılıktan ibaret gösterir. 1083 (1672) yılında tanzim edilmiş olan deftere göre Kütahya livâsı Kütahya ve Tavşanlı, Ezine, Gököyük, Çarşamba, Baklan, Şihlu, Çal, Uşak, Banaz, Sirke, Eşme, İnay, Dağardı, Selendi, Çakırca, Küre-i Selendi, Honaz, Geyikler, Lâdikiye, Dazkırı, Homa, Simav, Eğrigöz, Kula, Bozkuş, Toplu ve Osmaneli ile Gediz olmak üzere toplam yirmi yedi kazadan meydana gelmekteydi (BA, KK, nr. 2657/112, vr. 16^{a-b}). 1111 (1699-1700) yılında düzenlenmiş olan bir defterde ise Bozkuş ile Toplu ve Osmaneli kazalarının Kazâ-i Yörükân adı altında birleştirilerek tek kalemde yazılmış olduğu görülmekte-

dir (BA, MAD, nr. 3826, vr. 50^{a-b}). 1833'te muhassıllık teşkilâtı kurulan Kütahya livâ haline gelmiştir. 1839'da Eskişehir ve Afyonkarahisar ile beraber bu üç sancak feriklik makamı Kütahya'da olmak üzere birleştirildi. 1841'de Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karesi, Afyonkarahisar sancakları ile birlikte Hudâvendigâr vilâyeti teşkil edildi ve Kütahya bu vilâyete merkez oldu. Kütahya Belediyesi 1857'de kuruldu. 1867'de vilâyet merkezi Bursa'ya nakledildi. XX. yüzyıl başlarında Kütahya sancağı merkez kazası ile Eskişehir, Uşak, Simav ve Gediz kazalarını içine alıyordu. Bu durum Kütahya'nın müstakil sancak haline getirildiği 1915 yılına kadar devam etti.

Kütahya Cumhuriyet'in başlarında il merkezi oldu. Bu dönemde Kütahya-Balıkesir demiryolunun yapılması, daha sonra da karayollarıyla ülkenin başka yerlerine bağlanması Kütahya'yı kalkındırdı. 1927 sayımında 17.266 olarak tesbit edilen nüfusu 1950'ye kadar fazla değişmedi (19.448). Fakat bu tarihten sonra hızlı artış gösterdi (1955'te 27.174, 1960'ta 39.663, 1965'te 49.301, 1970'te 62.222, 1975'te 82.442, 1980'de 99.436 nüfus). Şehrin nüfusu ilk defa 1985'te 100.000'i geçti (118.773), 2000 yılı sayımının geçici sonuçlarına göre de 168.045 oldu. Şehirde azotlu gübre imal eden büyük fabrika ve diğer endüstri kuruluşları yapıldı. Geleneksel çinicilik işleri de turistik bir fonksiyon kazandı. Aynı zamanda askerlik ve havacılık bakımından önemli bir merkez olan Kütahya, mekân

Kütahya Kurşunlu Camii'nin minare şerefesi altındaki çini süslemenin günümüze ulaşabilen parçası

üzerinde de gelişerek planlı yeni mahallelerle ovaya doğru hafif eğimli düzlükler üzerinde Eskişehir ve Afyon karayolları boyunca büyümesini sürdürdü.

Kütahya şehrinin merkez olduğu Kütahya ili Bursa, Bilecik, Eskişehir, Afyon, Uşak, Manisa ve Balıkesir illeriyle kuşatılmıştır. Merkez ilçeden başka Altıntaş, Aslanapa, Çavdarhisar, Domaniç, Dumlupınar, Emet, Gediz, Hisarcık, Pazarlar, Simav, Şaphane ve Tavşanlı adlı on iki ilçeye ayrılmıştır. 11.977 km² genişliğindeki Kütahya ilinin sınırları içinde 2000 nüfus sayımının geçici sonuçlarına göre 656.716 kişi yaşıyordu. Nüfus yoğunluğu ise 55 idi.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2001 yılı istatistiklerine göre Kütahya'da il ve ilçe merkezlerinde 273, kasaba ve köylerde 858 olmak üzere toplam 1131 cami bulunmaktadır. Şehir merkezindeki cami sayısı 114'tür.

BİBLİYOGRAFYA :

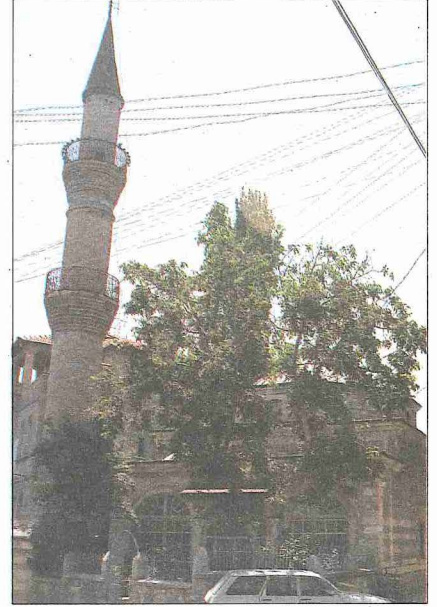
BA, TD, nr. 45, 49, 152, 369, 438, s. 104; BA, MD, nr. 3, hk. 457, 575; nr. 10, hk. 37; nr. 48, hk. 85; nr. 76, hk. 302; BA, MAD, nr. 152, 457, 3082, 3826, vr. 50^{a-b}; nr. 16596; BA, KK, nr. 2657/112, vr. 16^{a-b}; nr. 2562, s. 20; nr. 3693, s. 2; BA, Maliye Nezareti Vâridât Muhasebesi, nr. 8735-8776; TK, TD, nr. 47, 48; TSMA, nr. E. 5881, E. 10422, D. 929, D. 4040, vr. 8^b, nr. D. 5246, D. 5335, D. 5881, D. 6027, 6069, 10057, D. 10565; VGMA, Mücedded Anadolu Defteri, nr. 587, s. 109-111; Sultan Veled, Divân-ı Sultan Veled (nşr. Feridun Nâfiz Uzluk), Ankara 1941, s. 553; Aksarâyî, Mûsameretü'l-ahbâr (trc. Münser Öztürk), Ankara 2000, s. 56, 252; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik (Taeschner), s. 34-35; Esterâbâdî, Bezm ü Rezm (nşr. Kilişli Muallim Rifat), İstanbul 1926, s. 387; Şeyhoğlu Mustafa, Hurşitnâme (nşr. Hüseyin Ayan), Erzurum 1979, tür.yer.; Strabon, Coğrafya: Anadolu (Kitap XII, IV-VIII) (trc. Adnan Pekman), İstanbul 1972, s. 37; Nizâmeddin Şâmî, Zafernâme (trc. Necati Hugal), Ankara 1949, s. 312; Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ, V, 340; Bertrand de la Broquière, Denizaşırı Seyahat (trc. İlhan Arda), İstanbul 2000, s. 196-197; Neşrî, Cihannümâ (Unat), I, 240-246; Feridun Bey, Münşeât, I, 89, 450, 529, 584; Kâtib Çelebi, Cihannümâ, s. 63, 631; Evliya Çelebi, Seyahatnâme, IX, 18; Silâhdar, Tarih, I, 144-145; Ch. Texier, Küçük Asya (trc. Ali Suad), İstanbul 1339, II, 322; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932; Oktay Aslanapa, Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri, İstanbul 1949; Mustafa Çetin Varlık, Germiyanogulları, Ankara 1974, s. 24; a.mlf., "XVI. yüzyılda Kütahya Sancağında Yerleşme ve Vergi Nüfusu", TTK Belleten, sy. 202 (1988), s. 115-167; a.mlf., "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri", MÜTAD, sy. 3 (1988), s. 189-270; a.mlf., "Kütahya'nın Şehzâde Sancağı Olarak İdaresi", a.e., sy. 5 (1989), s. 315-324; Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kav-

gası: Celali İsyanları, İstanbul 1975, s. 194-195; Metin Tuncel, "Kütahya İlinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", Kütahya, İstanbul 1981, s. 21-23; A. Semih Tulay, "Kütahya Arkeolojisi", a.e., s. 53-68; Şerare Yetkin, "Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler", a.e., s. 83-95; Faruk Şahin, "Kütahya'da Çinili Eserler", a.e., s. 113; Suna Doğaner, "Türk Çini Sanatının Kütahya Turizmindeki Yeri", Turizm Yıllığı 1991, Ankara 1991 (Türkiye Kalkınma Bankası Yayını), s. 66-79; Besim Darkot - Metin Tuncel, Ege Bölgesi Coğrafyası, İstanbul 1995, s. 86-87; Ekrem Kâmil, "Gazzî-Mekki Seyahatnâmesi", Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul 1937, s. 36-37; Şehabettin Tekindağ, "Şah Kulu Baba Tekeli", BTDD, 1/3 (1967), s. 39; 1/4 (1968), s. 55; Besim Darkot - Tayyip Gökbilgin, "Kütahya", İA, VI, 1113-1126.

MUSTAFA ÇETİN VARLIK

□ MİMARİ. Antik dönemden beri kullanılan ve bir akropolis özelliği taşıyan, kalenin üzerinde yer aldığı tepenin Türk devrinde de iskân edildiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre (Seyahatnâme, IX, 18) yetmiş burcu bulunan kale bugün harap durumdadır; Yukarı Kale ve Aşağı Kale şeklinde tanımlanan bölümlerden meydana gelmekte olup Yukarı Kale'nin batı kısmındaki bir parça iç kale şeklinde düzenlenmiştir. Kalenin içinde sadece iki mescidle iki çeşme günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan Yukarı Kale'deki Hisar Camii, kitâbesine göre 779 (1377) yılında Germiyanoglu Süleyman Şah tarafından yaptırılmıştır. Kare planlı olan yapı, dört yana eğimli ve kiremit kaplı bir çatı ile örtülüdür. Aşağı Kale'nin sonundaki Aşağı Hisar Mescidi (Ulupınar Mescidi) düzgün olmayan altıgen planlı bir yapıdır. Bir su tesisi üstünde yer alan ibadet kısmı, üzeri sundurma ile örtülü son cemaat yeriyile bağlantılı bir kapı ile bir pencereye sahiptir ve geçişleri prizma-

Kütahya Balıklı Camii

tik üçgenlerle sağlanmış olan bir kubbe ile örtülüdür. Kale içindeki çeşmelerden biri, aynayı iki yandan sınırlayan devşirme iki sütun parçasına dayanan sivri kemerlidir, diğeri ise daha basit bir mimariye sahiptir.

Şehrin içindeki yapıların en büyüğü olan ulucami (45 × 25 m.), XIV. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş olmasına rağmen XIX. yüzyıla kadar pek çok değişikliğe uğramıştır. Bugünkü haliyle dikdörtgen planlı, iki büyük merkezî kubbesi ve altı adet yarım kubbesi, dört köşesinde birer küçük kubbesi olan harim kısmı ile beş bölümlü son cemaat yerine sahip bir yapıdır (bk. ULUCAMİ). Son cemaat yerinin batı ucundaki bir birim kapatılarak kütüphane haline getirilmiştir (bk. VAHİD PAŞA KÜTÜPHANESİ).

Kendi adıyla anılan mahalledeki Balıklı Camii, kitâbelerinden anlaşıldığına göre Selçuklu döneminde 634 (1237) yılında yapılmış, 1214'te (1799-1800) yeniden yapıldıcasına ihya edilmiştir. Yapı kare planlı, tromplu bir kubbe ile örtülü harime, üç bölümlü, kubbeli son cemaat yerine sahiptir. İki şerefesi olan tuğla gövdeli minaresi yapının kuzeydoğu köşesine yakındır. İki yanı pilastırlı, üçgen alınlıklı mihrabının çini bezemesinde usta adı bulunmaktadır. Hıdırlık tepesindeki mescid dört satırlık kitâbesine göre

Kütahya Ulucamii'nin içinden bir görünüşü

